

Been there, seen this

Noen norske reiseskildringer

Thomas Hylland Eriksen

PROSA nr. 3, 1996

I

Reiseskildringer har alltid hatt et livlig marked i et Europa som ikke har vært seg selv nok siden før syndefallet, det vil si grunnleggelsen av bystatene i det østlige Egeerhavet, som ikke bare avfødte filosofi og homeriske eposer, men også dokumentariske beskrivelser av fremmede folkeslag. Det europeiske blikket ut over egne grenser har siden Herodots tid vært både nysgjerrig og grådig, og med unntak av periodene da skriftkultur og militær ekspansjon har ligget i dvale, har de dannede lag i de europeiske byene alltid frydet seg over fascinerende skildringer av merkverdige barbarer og deres irrasjonelle skikker, beskrivelser av de underligste fabelsteder som de aldri ville besøke og derfor kunne dagdrømme hemningsløst om.

Ikke alle skriftkulturer har vært like interesserte i fremmede folk som de europeiske. India, i seg selv veldig som et kontinent, har en svært beskjeden tradisjon for både reiseskildringer og kolonialisme, og Kina har i lange perioder hatt en innadvendt offentlighet. På 1400-tallet bestemte keiseren sogar at landet skulle oppgi forsøkene på kolonisering av fremmede land, ettersom det bare levde barbarer i utlandet.

Dersom vi beslutter at den moderne tid begynte i 1492 med Columbus' første erobringer og Spanias utvisning av jødene, blir det mulig å si at moderne reiseskildringer grovt sett faller i tre kategorier. Den første er den moralsk oppbyggelige, og den arketypiske representanten er Columbus' samtidige Amerigo Vespucci, florentineren som fikk to kontinenter oppkalt etter seg fordi han skrev så drivende gode fortellinger om blodtørstige kannibaler og uvaskede villmenn på den andre siden av kloden. Lite av det Vespucci skrev om Amerika og amerikanerne handlet i og for seg om fremmede folkeslag og fjerne strøk; han brukte de amerikanske samfunnene hovedsakelig som kulisser og

kontrastbilder for å gi de europeiske samfunnene moralske leksjoner til innvortes bruk. De amerikanske øysamfunnene, i dag kjent som Karibien (et ord som deler rot med *kannibal*), fremstod som desorganiserte og amoralske steder "hvor enhver lå med den første han møtte" og hvor mennesker dels ble solgt i løs vekt på markedet, dels ble stekt på spidd. Moralen var: "Hjemme best, og om fyrsten kan virke despotisk og hjerterå, skal vi likevel prise den allmektige Gud for at vi bor her og ikke i barbariske himmelstrøk."

Også de positive stereotypene faller inn under denne kategorien. Uansett hvordan de fremmede folkeslagene faktisk oppførte seg, ble de gjennom skriften beordret til å være enten onde eller gode, enten skrekkbilder eller forbilder. Verken Vespucci, Rousseau eller andre som skrev om fjerne folk var nevneverdig opptatt av hvordan de fremmede oppfattet seg selv. De brukte dem enten til å forsvare eller til å angripe sitt eget samfunn. Frivillig eller ufrivillig ble de forfattere av moralske fabler heller enn sakprosa.

Den andre kategorien består av forsøk på å beskrive fjerne folk og steder så presist og analytisk som mulig. I den stemningen av vitenskapelig begeistring som oppstod i de sentrale europeiske landene på 1600-tallet og som i mangt og meget har vedvart til i dag, ble kunnskap oppfattet som et mål i seg selv. Dermed ble det meningsfylt for en handelsreisende i Vest-Afrika i det attende århundre å notere sine observasjoner omkring klesdrakt, matskikker og våpenbruk hos stammene han kjøpte slaver gjennom, selv om han ikke fikk annen nytte av kunnskapen enn gleden og prestisjen ved å bidra til europeernes så smått encyclopediske kartlegging av verden. Denne deskriptive reiselitteraturen fikk også en viktig plass i koloniadministrasjon og misjonsvirksomhet når det var nødvendig med detaljkunnskaper for å kunne herske effektivt. Den har også hatt stor betydning, skal det innrømmes, for utviklingen av europeiske akademiske disipliner som samfunnsgeografi og sosialantropologi.

Den tredje, og trolig mest sammensatte, hovedkategorien av moderne reiseskildringer, kan betegnes som litterær. Dels er den opplevelsesorientert og fokuserer på spennende hendelser forfatteren har vært med på, ofte i den rene guttebok-stil; dels er den formidlende og forsøker å skildre det fremmede stedet slik at leseren kan føle seg transportert til et fremmed sted som verken er bedre eller dårligere enn hans eget, men nettopp annerledes.

Disse kategoriene av reiselitteratur, som alle lever i beste velgående, har åpenbare fellestrekk. På ulike måter tematiserer de *kulturell annerledeshet*, og samtidig bidrar de til den europeiske/nordamerikanske definisjonsmakten i verden: Det er rent faktisk

europere som beskriver afrikanere og ikke omvendt. Det dominerende bildet av ikke-europeiske folk er skapt av europeiske folk. Som Kurt Vonnegut jr. ville ha uttrykt det: Slik er det.

II

Etter å ha sett nærmere på en bunke nyere norske reiseskildringer, melder spørsmålet seg uvegerlig: Hvordan passer disse bøkene inn i dette primitive klassifikasjonsskjemaet? Bøkene under vurdering er Einar Lundes *Paradisveien*, Toppen Bechs *Magiske Kenya*, Tømm Kristiansens *Parfymefloden*, Dag Helleve, Ragnar Hovland og Per Olav Kaldestads *Vegen til Navan* og Jan Espen Kruses *Skjebnetid for Russland*, som alle er kommet ut i løpet av det siste året eller så. Tre av de fem bøkene er skrevet av utenrikskorrespondenter, en yrkesgruppe som i forbløffende grad har fått dominere norsk reiselitteratur de senere årene, og bare én er skrevet av profesjonelle bokforfattere. Det er vel bare polfarernes rikt illustrerte beretninger om sine bragder som kan konkurrere, kvantitativt sett, med korrespondentenes, men deres bøker faller i en noe annen kategori ettersom de prioriterer ramsalte beretninger om heroiske kamper mot naturkrefter fremfor møter med fremmede folk. Forfatternavn som Bye, Johansen og Steinfeld har preget populær norsk prosa om fremmede strøk de senere årene, ikke minst fordi norsk skjønnlitteratur vanligvis har sin handling lagt til Norge, men også fordi reisebøker sjangermessig er et stebarn.

Den regionale settingen for norske reiseskildringer er til en viss grad konjunkturavhengig. En tid var Sør- og Mellom-Amerika (gjerne omtalt som "Latin-Amerika", som om Amerika manglet urbefolkninger) populære områder; de siste årene har neoliberalismen erstattet syttitallsradikalismen, og Øst-Asia har følgelig hatt en stigende stjerne. Det samme gjelder Russland, om av andre grunner. Men vi skal ikke glemme at de mest klassiske norske reisebøkene har sin handling lagt til henholdsvis Grønland og Stillehavet, og den litterært mest fremragende reiseboken som ble utgitt på norsk i fjor handlet om Irland. Likevel er Afrika sør for Sahara den sikreste gjengangeren i norske reisebøker om merkvordige og fjerne land, noe som speiler en stabilitet i norsk bistands- og misjonspolitik. Den generelle norske innfallsvinkelen til Afrika vitner for øvrig om at norsk bistand er konsentrert om noen få land, og at det er flere nordmenn som kan engelsk enn fransk. I mitt utvalg er Afrika representert med to og en sjettedels bok, altså noe over førti prosent. Ellers er både Øst-Asia, Russland og altså, en smule atypisk, Irland representert.

Lundes *Paradisveien* skildrer mange av forfatterens opplevelser som journalist i mange afrikanske land, deriblant Sør-Afrika, Rhodesia/Zimbabwe, Uganda og Etiopia. Mye av boken er viet de uformelle sidene ved offisielle politiske hendelser, og den inneholder både ektefølt forargelse over apartheid og et uforglemmelig portrett av geriljasoldat Erik Gjems-Onstad i Ian Smiths tjeneste. Lunde tillater seg også å gjøre avstikkere blant annet til den fysiske antropologiens skjellsettende funn (derav tittelen: Edens hage ligger for tiden i Øst-Afrika) og til polygami-institusjonens merkverdigheter, sett med nordeuropeiske øyne. Lundes bok har et visst gammelmodig preg ettersom mange av hendelsene fant sted på syttitallet, og den er alt i alt en lun memoarbok med en litt irriterende naivistisk stil her og der.

Lang fartstid i fjerne strøk kan derimot ikke Toppen Bech skilte med, og hun vender handikapet til en ressurs, ettersom hennes utilslørte begeistring over å befinne seg på det mørke kontinent kan virke smittsom overfor mange av hennes lesere. Hennes bok forteller ingen ting nytt for Kenya-kjennere, men den inneholder mye substansiell kunnskap om bistandsprosjekter og misjon, om ville dyr og om den opprinnelige Daktarilegen, for dem som er gamle nok til å huske fjernsynsserien. I hennes bok er den paternalistiske holdningen til afrikanere noe mer påtrengende enn i de andre, men det er sikkert godt ment.

Tomm Kristiansen har tidligere utgitt en høyt verdsatt bok om Afrika (*Mor Afrika*, 1994). I *På parfymefloden*, som består av kortere, mer spredte scener og hendelser, er Afrika viet drøye tredve sider; om en ulykkelig bjørn i en dyrepark i Luanda, om en ferd i Stanleys fotspor og litt til. Hoveddelen av boken er konsentrert om Asia, og består av personlig vinklede journalistiske stykker om blant annet opium og prostitusjon i Thailand, om sosialismens elendighet i det gamle Vietnam, om en sexbutikk som er åpnet i Beijing, og dessuten et godt intervju med Bao Ninh, forfatteren av den nå berømte romanen *Krigens sorg*. Boken er profesjonelt skrevet, og forfatteren reflekterer interessant omkring hva det vil si å reise: Rømmer man fra noe eller til noe, vil man lære noe nytt eller vil man bare ha sine fordommer bekreftet?

Russlandskorrespondent Jan Espen Kruse har en mindre høy profil enn sine forgjengere Steinfeld og Christensen, og til forskjell fra Kristiansen er han ingen dreven skribent. Til gjengjeld kjenner han Russland og dets gamle lydriker fra Estland til Tadsjikistan svært godt. I likhet med de omtalte bøkene er hans *Skjebnetid for Russland* minst like mye preget av personlige erfaringer og hendelsene i kulissene som av de mer spektakulære nyhetene, selv om Kruses bok nok må beskrives som en mellomting mellom en dokumentarisk, reportasjepreget bok og en reiseskildring. Hans røde tråd er forholdet mellom formell og uformell sektor i Russland, som er et utmerket tema når en

korrespondent skal tømme seg for private frustrasjoner. Byråkratenes bestikkelighet, Jeltsins alkoholproblem, den dype religiøse overtroen og fatalismen som er sminket over av slagord om sosialisme (før) og demokrati (nå), mafiaens tiltagende kontroll med en økonomi som i teorien er basert på prinsippene om tilbud og etterspørsel, flyselskapenes nervepirrende uforutsigbarhet; alt dette og mye mer er viet plass i en bok som har nok stoff til minst tre bøker, men som aldri tar av stilistisk.

Den femte og siste boken får de fire resterende til å fremstå som deprimerende like. Forfatterteamet Helleve, Hovland og Kaldestad skyr ingen midler i sine tilnærminger til Irland: *Vegen til Navan*, en skildring av en mytisk og faktisk britisk øy, flyter i strie strømmer av foto, dikt, sakprosa, hyperboler, ironier og metonymier, skisser, miljøkarakteristikker og intervjuer. Her er etablert en nærhet til det fremmede landet, og en respekt for det man ikke helt forstår, som får utenrikskorrespondentene til å virke dels som kjekkaser på heisatur, dels som snusfornuftige besserwissere. Disse forfatterne, som tidligere har utgitt en reisebok fra en nordamerikansk landevei, har tatt seg tid til en langsom reise og har åpnet seg reservasjonsløst for det fremmede stedet. De forsaker det didaktiske til fordel for det poetiske, og har skapt en tekst som er spennende komponert med dristige sprang og halsbrekkende overganger, og som nærmest i forbifarten bibringer en masse faktakunnskap på veien. Denne boken er et eksempel på kulturoversettelse av usedvanlig kvalitet. Langt på vei er det Irland som snakker gjennom forfatterne.

III

Generelt er norske reisebøker enkelt komponert og temmelig forutsigbare. Med dette menes ikke at de er like gode eller dårlige, eller at ingen av dem har noe nytt å fortelle om fjerne strøk, men at de står i fare for å bli "Mennesket bak masken"-supplementer til Dagsrevyen. Forfatterens vesentligste kapital er sjelden ekvilibrisk språkbeherskelse, men et fond av erfaringer og kunnskaper ingen andre deler. Likheten bøkene imellom er likevel lett å få øye på, og det gjelder såvel språklig som moralsk og dramaturgisk. De fleste norske reisebøker er skrevet i en småpratende, snusfornuftig tone, noe som kanskje skyldes at sjangeren for tiden defineres av journalister som i sitt yrke hovedsakelig er snakkende. Dette gjør bøkene lettleste, men praktisk talt aldri stilistisk imponerende. Det som gir bøkene sin dramatiske nerve er sjelden storpolitiske begivenheter, men hendelser forfatteren selv har opplevd og som berører ham eller henne direkte som person, som vilkårlige fengslinger (vanligst hos mannlige forfattere), farer forbundet med skumle dyr

(kvinner) eller bortkomne reisedokumenter, og besynderlige opplevelser i selskapslivet, gjerne med tilknytning til rar mat og rare kjønnsroller (begge kjønn). Norske reisebøker er generelt ublaserte og formidler en frisk og ekte reise glede og fascinasjon for den store, vanligvis tropiske, verden der ute. Dessuten er de politisk korrekte til det kjedsommelige (selv om mennene stundom tilkjennegir en politisk ukorrekt draging mot eksotiske kvinner): De forsvarer ridderlig, men fullstendig omkostningsfritt, det gode (les: sosialdemokratiske verdier) mot all verdens ondskap, enten det dreier seg om afrikansk polygami og apartheid, russisk korrupsjon og brutalitet eller thailandsk prostitusjon og dopsmugling. Hovedinntrykket er dessverre at det ikke kreves mer enn at man "har et navn" og har oppholdt seg en stund i et fremmed land for at forlagene skal begynne å interessere seg for ens sporadiske og gjerne usystematiske nedtegnelser.

På dette planet synes forholdsvis lite å ha skjedd siden mellomkrigstiden. Selvsagt er retorikken en noe annen i Bechs *Magiske Kenya* enn i Sonni Krag's *Blandt løver og negre i Afrika* (Gyldendal 1931), men det er påfallende mange likheter mellom disse upretensiøse opplevelsesbøkene, som begge er skrevet i en storøyd stemning av skrekkblandet fryd. Det går også en ubrutt linje fra Sten Bergmans klassiker *Min far är kannibal* (Bonnier 1959) om Ny-Guineas stammefolk til Lundes *Paradisveien* og Kristiansens *På parfymefloden*. Alle disse forfatterne markerer en trygg forankring i en hjemlig, gjenkjennelig nordeuropeisk væremåte, og de er ikke stort mer truende enn salig *A-Magasinet's* reisereportere. Samtidig demonstrerer de stor fortrolighet med, og ikke minst kjærlighet for, de fremmede folkene de samhandler med. De er, til forskjell fra de klossete og selvironiske kvinnene Krag og Bech, på høyde med de fleste situasjoner, og som brobyggere over kulturelle kløfter ser det ut som om de bare har én fiende, nemlig sin egen selvtilfredshet.

Kontinuiteten i stil og innfallsvinkel er forbløffende. Vårt århundre har blant annet sett utviklingen av interkontinentale telegraferte nyheter, kommersiell flytransport og asfalterte veier, med det resultat at en reise som var den rene manndomsprøven på tredvetallet langt fra er uoverkommelig for en guttunge fra Sykkylven i dag. Derfor har Bech ingen garanti for at ikke halvparten av hennes lesere har sittet på *Thorn Tree* i Nairobi og drukket Tusker.

Men til fasiten. Kategori nummer to viser seg å være dårlig representert i utvalget. Den rene kunnskapsformidlingen er stort sett overlatt til det informasjonssentrerte spekteret som strekker seg fra TV3s treminutters nyhetssendinger til doktoravhandlinger, selv om det stadig finnes unntak. Kategori nummer én, den moraliserende, dukker opp sporadisk i flere av bøkene; dels gjennom anerkjennende beskrivelser av fattigfolks ubegripelige og beundringsverdige evne til ekte livsglede, dels i etnosentriske hjemme best-betraktninger.

I all hovedsak faller bøkene likevel inn under kategori tre. *Vegen til Navan* er allerede kategorisert som en litterær skildring. De fire andre er først og fremst opplevelsesorienterte bøker hvor forfatteren selv er den ubestridte hovedpersonen. En eller to av dem har et mindre fiksjonselement, som ikke gjør stort fra eller til. Kristiansen luter litt mot en velbrukt macho-stereotyp, men han er sosialdemokrat nok til å holde den i sjakk. Bech, som ikke var i Kenya for å skrive bok men for å lage fjernsynsprogrammer, fremstiller seg selv som den arketypisk gjennomsnittlige nordkvinnen, litt vimsete og yr i uvante omgivelser; hun er alt annet enn verdensvant, og blir vekselvis fælen og imponert over alt det rare hun opplever i Afrika. Kruse holder en mer nøktern tone, og bruker seg selv, den norske journalisten på jobb, som prisme for å fortelle om det desorganiserte postsovjetiske samfunnet. Lundes bok har i størst grad preg av fortellerglede, hjertevarme og tilbakeblikk, og er stemningsmessig den mest avslappede av de fire. Men de er alle innforstått med at fremmede folkeslag sliter med problemer vi heldigvis er forskånet for her hjemme, med unntak for den nynorske forfattertrioen, som har forstått at *when in Rome, you do as the Romans*.

IV

Hvorfor blir ikke reiseskildringer tatt mer alvorlig som litteratur i dette landet? I store deler av den skrivende verden, kanskje særlig den engelskspråklige, utgis reiselitteratur av profesjonelle forfattere, enten de primært er skjønnlitterære forfattere eller har *travel writers* som yrkestittel. Ellers er det en dårlig idé å lese avis anmeldelser dersom man vil finne ut hvilket nivå norsk reiselitteratur generelt befinner seg på. Et alternativ kan være å lese V.S. Naipauls, Graham Greenes, Amitav Ghosh' eller for den saks skyld den uforlignelige Bruce Chatwins reiseskildringer, så får man iallfall en standard å strekke seg mot. I den norske bokverdenen utgjøres svært mye av reiselitteraturen av biprodukter skrevet av journalister hvis primære forehavende i fjerne strøk har vært å lage fortløpende nyhetsreportasjer. Alle de små og store personlige opplevelsene og observasjonene som ikke passer inn i saklige rapporter om den politiske stoda i Kenya eller svingningene på Tokyo-børsen, kan brukes hemningsløst i disse ofte smilende, ofte overbærende (overfor de innfødte), ofte irriterende velmenende bøkene. Det uspenningende og klisjépregede språket som fyller så mange norske reisebøker, skyldes nok i stor grad at så mange av dem er skrevet av journalister som lever av å snakke, ikke av å skrive. (En av forfatterne uttaler endog unnskyldende i innledningen at skriften nok er et fremmed medium.)

Brorparten av denne litteraturen befinner seg et sted mellom ren politisk analyse og ekstremt subjektive refleksjoner hvor forfatteren spiller hovedrollen og de fleste av birollene. Sjangerbevisstheten er gjennomgående lav. Reiselitteratur oppfattes som en "mellomting", ikke som en faglig gren i sin egen rett. Den mangler både faglitteraturens krav om grundighet og etterrettelighet og skjønnlitteraturens krav til stil og komposisjon.

Sannsynligvis har reiselitteraturens svake faglige posisjon (som kanskje oppveies noe av dens sterke kommersielle posisjon) en sammenheng med essayistikkens elendige vilkår i Norge. Reisebøker som også er gode litterære essays, er virkelig sjelden vare her i landet. Langt vanligere er det at utenrikskorrespondenter skriver reiseskildringer som en luksusaktivitet etter at de er gått av vakt, som en subjektiv utblåsning hvor de får anledning til å fortelle alle anekdotene de ikke fikk plass til i nyhetssendingen. Ingen ting er galt med lystprinsippet som motivasjonsfaktor, men lista er for lav både hos forleggere, kritikere, lesere og forfattere.

I hine hårde dage, altså før Harry Martinsson foreslo at alle som skulle ha stemmerett i det moderne Sverige burde ha reist jorden rundt for å utvikle en tilstrekkelig kosmopolitisk holdning, kunne praktisk talt alle som hadde besøkt fjerne strøk skrive reiselitteratur. Selv en flat og uspennende beskrivelse av fremmede folkeslag påkalte oppmerksomhet hos boklesende sofapoteter som bare hadde annenhånds kjennskap til steder langt borte. Derfor er det ikke så lite nedslående å registrere at reiselitteraturen fremdeles kan fungere på samme måte i en tid som burde vite bedre. Ettersom bastardsjangeren ikke blir tatt alvorlig, blir også bøker som er alvorlig ment, behandlet som lettvent underholdning. Flere av dem kunne hatt lenger levetid enn en bokhøst dersom det hadde vært arbeidet mer seriøst med dem.

Dersom den norske kanon av reisebøker, som foreløpig omfatter *Paa ski over Grønland* og *Kon-Tiki*, skal utvides med det første, er en våknere litterær offentlighet første krav. Komposisjon, stil og innholdsmessig originalitet må vurderes mer kritisk. Det bør ikke være nok å ha et kjent fjes og være i stand til å si "Been there, seen this" for å kunne kalle seg reisebokforfatter.

Omtalte bøker:

Bech, Toppen: *Magiske Kenya*. Lunde 1994.

Helleve, Dag, Ragnar Hovland og Per Olav Kaldestad: *Vegen til Navan*. Det Norske Samlaget 1995.

Kristiansen, Tømm: *På parfymefloden og andre reiser*. Cappelen 1995.

Kruse, Jan Espen: *Skjebnetid for Russland: Kaos, krim og korrupsjon*. Aschehoug 1995.

Lunde, Einar: *Paradisveien*. Schibsted 1995.